

ΚΕΝΤΡΟ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΩΝ, ΙΕΡΑΠΟΣΤΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
«ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ»
CENTER OF ECUMENICAL, MISSIOLOGICAL AND ENVIRONMENTAL STUDIES (CEMES)

Θεσσαλονίκη, 9 Οκτωβρίου 2019

**ΤΟ ΜΤΘ ΣΕ ΜΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΑΠΟ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΨΗ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΙΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΤΗΣ
ΑΓΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ**

Με τις 1749 και 1750/2019 αποφάσεις της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ) ακυρώθηκαν οι 101470/Δ2/16.6.2017 (Β' 2104) και 99058/Δ2/13.6.2017 (Β' 2105) αποφάσεις του ΥΕΠΘ, με τις οποίες καθορίστηκαν τα προγράμματα σπουδών του Μαθήματος των Θρησκευτικών (ΜτΘ) δημοτικού, γυμνασίου και λυκείου. Ειδικότερα, σε σχέση με τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών, η ολομέλεια του ΣτΕ έκρινε, κατά πλειοψηφία, ότι «πρέπει να επιδιώκεται η ανάπτυξη της Ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης και ότι το μάθημα αυτό απευθύνεται αποκλειστικά στους Ορθόδοξους χριστιανούς μαθητές» (με βάση κατά κύριο λόγο το άρθρο 13 του Συντάγματος και το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ).

Σύμφωνα με την απόφαση αυτή «η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών ... πρέπει να περιλαμβάνει οπωσδήποτε, με σαφήνεια και πληρότητα, τα δόγματα, τις ηθικές αξίες και τις παραδόσεις της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού ... αφού το μάθημα αυτό απευθύνεται αποκλειστικά στους μαθητές που ασπάζονται το Ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα», με το αιτιολογικό ότι «οι ετερόδοξοι, αλλόθρησκοι ή άθεοι μαθητές έχουν δικαίωμα πλήρους απαλλαγής από το μάθημα»

Ειδικά για το ΜτΘ, στα νέα προγράμματα, η πλειοψηφία του ΣτΕ αποφάνθηκε ότι «δεν αποβλέπουν στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των Ορθόδοξων μαθητών ... διότι τα μεν προγράμματα του δημοτικού και του γυμνασίου δεν περιέχουν ολοκληρωμένα - και διακριτή έναντι άλλων δογμάτων και θρησκειών - διδασκαλία των δογμάτων, ηθικών αξιών και παραδόσεων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, το δε πρόγραμμα του λυκείου είναι αποσυνδεδεμένο από τη διδασκαλία αυτή. Ειδικώς για τα προγράμματα του Λυκείου, η απόφαση καταλήγει ότι «είναι άσχετα ή και αντίθετα με την ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία»!

Συμπερασματικά, το διδασκόμενο σήμερα ΜτΘ, με βάση τα νέα προγράμματα, κρίθηκε αντισυνταγματικό ως μη σύμφωνο με το Ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα, όπως «έχει διαμορφωθεί από τη χριστιανική Ορθοδοξία». Ασχέτως αν στο άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος αναγνωρίζεται ως βασική αποστολή του Κράτους για την παιδεία «η ανάπτυξη (και όχι η διαμόρφωση) της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών», (σύμφωνα και με την μειοψηφούσα άποψη), και ότι «ο σχετικός δικαστικός έλεγχος είναι οριακός» και οι ουσιαστικές εκτιμήσεις και οι παιδαγωγικές επιλογές της Διοίκησης, οι οποίες στηρίζονται σε εξειδικευμένες επιστημονικές γνώσεις «εκφεύγουν του ακυρωτικού ελέγχου» του ΣτΕ, πουθενά δεν γίνεται λόγος στην απόφαση, ούτε από τους πλειοψηφήσαντες ούτε από τους μειοψηφήσαντες, για «εξειδικευμένες θεολογικές επιστημονικές γνώσεις», και κυρίως για το ποιος είναι ο ανώτατος φορέας που προσδιορίζει το κατ' εξοχήν επίδικο ζήτημα, την «Ορθόδοξη πίστη», όπως «έχει διαμορφωθεί από τη χριστιανική Ορθοδοξία».

Εισαγωγικά, υπενθυμίζουμε, πως η τελευταία αυτή απόφαση ήταν καρπός της παρατεταμένης κρίσεως από την μεταπολίτευση και μετά, αναφορικά με τη

θρησκευτική εκπαίδευση στην Ελλάδα. Δυστυχώς, εξαιτίας μιας ελλιπούς γνώσης της Ορθόδοξης κατανόησης της αυθεντικής αποστολής της έχει διαρραγεί η ενότητα της Εκκλησίας στη χώρα μας. Κι αυτό γιατί το θέμα της σχέσης της Εκκλησίας, αλλά και της θρησκευτικής εκπαίδευσης στα δημόσια σχολεία, με τη νεωτερικότητα, την πολυπολιτισμικότητα, την εξέλιξη, δεν είχε τύχει μέχρι πρόσφατα της δέουσας προσοχής, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στην ανά την οικουμένη Ορθοδοξία, που ως επί το πλείστον βρίσκεται στον ευρωπαϊκό γεωγραφικό χώρο. Το Κέντρο μας, όντας εκ της φύσεώς του και «Οικουμενικών και Ιεραποστολικών» Μελετών, αισθάνεται υποχρεωμένο και γι' αυτόν τον λόγο να παρέμβει δημοσίως.

Με τη συνδρομή της Ορθόδοξης θεολογίας έγινε κατανοητό, ότι αυτή καθαυτή η υπόσταση της θεότητας είναι πρωταρχικά ζώη *κοινωνίας*, και ότι η επέμβαση του Θεού στην ιστορία στοχεύει στο να οδηγήσει την ανθρωπότητα, αλλά και ολόκληρη τη δημιουργία, σ' αυτή την κοινωνία με την ίδια την ύπαρξη του Θεού. Έτσι, άρχισε να διαδίδεται ευρέως η πάγια θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ότι «η χριστιανική ιεραποστολή δεν στοχεύει αποκλειστικά στη διάδοση ή στη μεταβίβαση διανοητικών αληθειών, δογμάτων, ηθικών επιταγών κλπ., αλλά στη μεταφορά της ζωής της κοινωνίας που ενυπάρχει στη θεότητα» (Ion Bria κ.ά).

Η σημαντική αυτή εξέλιξη της θεολογίας της Ορθόδοξης χριστιανικής ιεραποστολής δυστυχώς δεν είχε μέχρι πρότινος επηρεάσει τη στάση των θεολόγων εκπαιδευτικών αναφορικά με το ΜτΘ, εξ ου και οι συγγνωστές αντιδράσεις, που τελικά οδήγησαν και στην προσφυγή στην Ελληνική Δικαιοσύνη. Ενώ δηλαδή παγκοσμίως οι Ορθόδοξοι ιδεολογικά επέβαλαν μια περισσότερο *περιεκτική και ολιστική κοινή (και όχι προσηλυτιστική) χριστιανική μαρτυρία*, ενώ θεολογικά κατοχυρώθηκε η εμπλοκή των χριστιανών στους κοινωνικούς αγώνες και την καταπολέμηση του ρατσισμού (θεολογία της απελευθέρωσης, *απαρτχάιντ κλπ*), και υιοθετήθηκαν, περαιτέρω, στη δημόσια εκπαίδευση της χώρας μας, οι όροι *μαρτυρία* και *δια-θρησκευτικός διάλογος* αντί των παλαιότερων *εκχριστιανισμός, προσηλυτισμός κλπ.*, συνέχιζε σε ορισμένους κύκλους να επικρατεί το παλαιό μοντέλο ιεραποστολικής, και κατ' επέκταση εκπαιδευτικής θεολογικής ευθύνης.

Θεολογικά πλέον, αλλά και πρακτικά, οι αποδέκτες της θρησκευτικής εκπαίδευσης, είτε είναι Ορθόδοξοι είτε πιστοί των άλλων χριστιανικών δογμάτων και θρησκειών, δεν εκλαμβάνονται ως *αντικείμενα* της Ορθόδοξης χριστιανικής ιεραποστολής, αλλά ως *εταίροι* στο διάλογο, με στόχο. συνεργικά, την εδραίωση, έστω και προληπτικά, της Βασιλείας του Θεού στον κόσμο.

Η περιεκτική αυτή Ορθόδοξη ιεραποστολική αντίληψη, με την ουσιαστική αποδοχή της νεωτερικότητας, του πλουραλισμού, της πολυπολιτισμικότητας, και της ετερότητας, αλλά και η θεμελίωση της χριστιανικής μαρτυρίας, στη δημόσια εκπαίδευση, σε ένα άλλο υψηλότερο πνευματικό και θεολογικό επίπεδο, αποτελεί τη μοναδική αποτελεσματική μαρτυρία ενός Ορθόδοξου θεολόγου-δασκάλου στη σύγχρονη εποχή.

Γι' αυτό και η επίσημη Ορθόδοξη Εκκλησία στη χώρα μας, μετά από εκτενέστατη και σε βάθος μελέτη των νέων προγραμμάτων του ΜτΘ, υιοθέτησε τον πυρήνα και τη φιλοσοφία των νέων προγραμμάτων, έχοντας κατά βάση υπόψη αυτήν την Ορθόδοξη κατανόηση της αποστολής της Εκκλησίας, την πρόοδο δηλαδή που συντελέστηκε στον χώρο της θεολογίας της αυθεντικής Ορθόδοξης χριστιανικής μαρτυρίας. Η δυνατότητα, άλλωστε, της Ορθόδοξης Εκκλησίας να ασκήσει στην κοινωνία τη φιλόανθρωπη δυναμική της, «προκειμένου να διασφαλιστεί η ελευθερία, η μοναδικότητα του ανθρώπινου προσώπου και η ακεραιότητα της δημιουργίας του Θεού», (σύμφωνα με τα λεγόμενα της Συνόδου των Προκαθημένων των Ορθοδόξων Αυτοκεφάλων Εκκλησιών κατά την αυγή της 3^{ης} χιλιετίας), αναγνωρίστηκε σε υψηλό διορθόδοξο

επίπεδο, ότι έγκειται στον τρόπο με τον οποίο η Εκκλησία επιλέγει να καταθέσει τη μαρτυρία της, και, για την περίπτωση της δημόσιας θρησκευτικής εκπαίδευσης, στον τρόπο που οργανώνεται το ΜτΘ.

Στο κομβικό αυτό σημείο για τα νέα προγράμματα, στη δημόσια εκπαίδευση – που άρχισαν να διαμορφώνονται λίγο νωρίτερα από την πολιτεία, στις αρχές της δεκαετίας του 2010, σύμφωνα και με την γενικότερη εκπαιδευτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που δεν εξαιρούσε το ΜτΘ και φυσικά τους θεολόγους – ήρθε και η επίσημη Ορθόδοξη Εκκλησία με την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο της Κρήτης το 2016 να υιοθετήσει τις αναγκαίες αρχές, σε ανώτατο θεσμικό επίπεδο, της γενικής δηλαδή συνόδου, δεσμευτικές δογματικά για το πλήρωμα της Εκκλησίας, οπότε να επέλθει η εδραίωση ακριβώς αυτή για την Ορθόδοξη «πίστη», δηλαδή η «δογματική διδασκαλία» της και η αυθεντική μαρτυρία της στο σύγχρονο κόσμο.

Τόσο στο ΜΗΝΥΜΑ της Συνόδου *urbi et orbi*, όσο και στο κείμενο-απόφαση, Η ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΟΣΜΟ διατρανώνεται η νέα αυτή αντίληψη για την Ορθόδοξη μαρτυρία και τις αναμφισβήτητες προεκτάσεις της για θεολογική εκπαίδευση. Τέλος, στο έτερο σημαντικό κείμενο-απόφαση ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΛΟΙΠΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟ υπογραμμίζεται με νόημα: *«Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία θεωρεῖ καταδικαστέαν πᾶσαν διάσπασιν τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας, ὑπό ἀτόμων ἢ ομάδων, ἐπί προφάσει τηρήσεως ἢ δῆθεν προασπίσεως τῆς γνησίας Ὀρθοδοξίας»*.

Στο ανώτατο αυτό σώμα έκφρασης της αυθεντικής δογματικής διδασκαλίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας - με ευκρινέστατες προεκτάσεις για τη θρησκευτική εκπαίδευση - και τις συγκεκριμένες δεσμευτικές αποφάσεις της, αντιτάχθηκε με σφοδρότητα το μεγαλύτερο μέρος των πολεμίων των νέων προγραμμάτων. Για τους περισσότερους εξ αυτών δεν ήταν τόσο αυτό καθ' αυτό το ΜτΘ που τους ενδιέφερε – άλλωστε ποσώς τους ενδιαφέρει ότι από τους αγώνες τους και την τελευταία απόφαση του ΣτΕ κλονίζεται σημαντικά η «υποχρεωτικότητα» του ΜτΘ – αλλά τους ενοχλούσε το γεγονός ότι η επίσημη Ορθόδοξη Εκκλησία ήταν απόλυτα εναρμονισμένη προς τις δογματικές, κανονικές, ιεραποστολικές και εκπαιδευτικές επιταγές της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου.

Το Κέντρο, έχοντας αφιερώσει όλη την δραστηριότητά του την τελευταία τριετία στη θεολογική διαμάχη περί την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο, το κορυφαίο αυτό γεγονός του 21ου αι., όχι μόνον πανορθόδοξης αλλά και παγκόσμιας εμβέλειας, αλλά και σε άλλα καίρια ζητήματα, κατά τον τελευταίο καιρό, που σηματοδοτούνται από τις αποφάσεις της, έχει πέραν πάσης αμφιβολίας πειστεί, ότι η δεξαμενή από την οποία προέρχεται η μετωπική επίθεση εναντίον της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου και των νέων προγραμμάτων του ΜτΘ είναι κοινή: αντι-οικουμενική, αντι-νεωτερική, άκρως συντηρητική (πλην όμως κατ' ουδένα τρόπο παραδοσιακή) και φονταμενταλιστική, όχι μόνον αντ-ορθόδοξη αλλά και αντεθνική.

Το Κέντρο, όπως και κάθε οργάνωση και φορέας ενός κράτους δικαίου, σέβεται τις αποφάσεις της δικαιοσύνης, και μάλιστα σε ανώτατο βαθμό. Έκρινε όμως καθήκον του να επισημάνει προς την επίσημη πολιτεία την αγωνία του για τις επιπτώσεις αυτής της καθαρά θεολογικής και ιδεολογικής διαμάχης, τόσο για το μέλλον της δημόσιας εκπαίδευσης, όσο και για την αυτοσυνειδησία της Ορθοδοξίας.

Για την Επιτροπή Μελέτης του Θέματος
Ο Πρόεδρος του CEMES
Νικόλαος Ζαχαρόπουλος

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1] Σύμφωνα με τα πλήρη πρακτικά της 1750/2019 απόφασης της Ολομέλειας του ΣτΕ για το λύκειο, για την δημόσια δηλαδή μη υποχρεωτική εκπαίδευση των Ελλήνων εφήβων, δεν φαίνεται να δικαιολογείται η νομική βάση του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, στο βαθμό τουλάχιστον αυτή χρησιμοποιήθηκε για τους μαθητές και μαθήτριες του δημοτικού και του γυμνασίου

[2] «Η Έκκλησία μας ανταποκρινομένη στο χρέος να μαρτυρεί την αλήθεια και την αποστολική της πίστη, αποδίδει μεγάλη σημασία στον διάλογο κυρίως με τους έτεροδόξους χριστιανούς (§3). Οί έκρήξεις φονταμενταλισμοῦ.. αποτελούν έκφραση νοσηρής θρησκευτικότητας. Ο νηφάλιος διαθρησκειακός διάλογος συμβάλλει σημαντικά στην προώθηση της αμοιβαίας εμπιστοσύνης, της ειρήνης και της καταλλαγής. Τό λάδι του θρησκευτικού βιώματος πρέπει να χρησιμοποιείται για να έπουλώνει πληγές και όχι για να αναζωπυρώνει τή φωτιά των πολεμικών συρράξεων. (§4) Έπιμένει ακόμη ότι θεμελιώδες δικαίωμα είναι και ή προστασία της θρησκευτικής έλευθερίας, δηλαδή της έλευθερίας της συνειδήσεως, της πίστεως, της λατρείας και όλων των ατομικών και συλλογικών εκφράσεων αυτής, συμπεριλαμβανομένου και του δικαιώματος κάθε πιστού και κάθε θρησκευτικής κοινότητας να τελούν έλευθερα από κάθε κρατική παρέμβαση τά θρησκευτικά τους καθήκοντα, ως και τό δικαίωμα της δημόσιας διδασκαλίας της θρησκείας». (§10) Για να καταλήξει: «Η Όρθόδοξος Έκκλησία άπευθύνεται στους νέους, οί όποιοι άναζητούν πληρότητα ζωής γεμάτη έλευθερία, δικαιοσύνη, δημιουργία αλλά και αγάπη...Οί νέοι δέν αποτελούν άπλως τό μέλλον της Έκκλησίας αλλά τό δυναμικό και δημιουργικό παρόν επί τοπικού και οικουμενικού έπιπέδου. (§11)

[3] Η Όρθόδοξος Έκκλησία συμμετέχει εις τόν προβληματισμόν και την άγωνίαν του συγχρόνου άνθρώπου ως προς θεμελιώδη ύπαρξιακά ζητήματα, τά όποια άπασχολούν τόν σύγχρονον κόσμο, έπιθυμούσα να συμβάλη εις τήν άντιμετώπισίν των, ώστε να έπικρατήσει εις τόν κόσμο ή ειρήνη του Θεού, «ή πάντα νούν υπερέχουσα» (Φιλ. δ', 7), ή καταλλαγή και ή αγάπη...η άποστολή αυτή πρέπει να εκπληροῦται όχι έπιθετικώς ή διά διαφόρων μορφών προσηλυτισμοῦ, αλλά εν αγάπη, ταπεινοφροσύνη και σεβασμῶ προς τήν ταυτότητα εκάστου άνθρώπου και τήν πολιτιστικήν ιδιαιτερότητα εκάστου λαοῦ. Εις τήν ιεραποστολικήν αυτήν προσπάθειαν όφείλουν να συμβάλλουν πᾶσαι αί Όρθόδοξοι Έκκλησiai...Έπ' αυτής της βάσεως είναι άπαραίτητον να αναπτυχθῆ προς όλας τάς κατευθύνσεις ή διαχριστιανική συνεργασία διά τήν προστασίαν της άξίας του άνθρώπου, αυτόνομήτως δέ και του αγαθοῦ της ειρήνης, οὔτως ώστε αί ειρηνευτικά προσπάθειαι όλων άνεξαιρέτως των Χριστιανῶν να άποκτοῦν μεγαλύτερον βάρος και δύναμιν (§2)...Ως προϋπόθεσις μιᾶς εϋρυτέρας εν προκειμένῳ συνεργασίας δύναται να χρησιμεύση ή κοινή άποδοχή της ύψιστης άξίας του ανθρωπίνου προσώπου. Αί κατά τόπους Όρθόδοξοι Έκκλησiai είναι δυνατόν να συμβάλουν εις τήν διαθρησκειακήν συνεννόησιν και συνεργασίαν διά τήν ειρηνικήν συνύπαρξιν και κοινωνικήν συμβίωσιν των λαῶν (§3)

[4] Ως μαρτυρεῖ ή ὅλη ζωή της Όρθοδόξου Έκκλησίας, ή διατήρησις της γνησίας ὀρθοδόξου πίστεως διασφαλίζεται μόνον διά του συνοδικου συστήματος, τό όποιον άνέκαθεν εν τῇ Έκκλησία άπετέλει τήν ανωτάτην αυθεντίαν επί θεμάτων πίστεως και κανονικῶν διατάξεων (κανόν 6 της Β' Οικουμενικής Συνόδου). Η Όρθόδοξος Έκκλησία έχει κοινήν τήν συνειδήσιν περί της αναγκαιότητος του διαχριστιανικού θεολογικού διαλόγου, διό και κρίνει αναγκαῖον να συνοδεύηται οὔτος πάντοτε υπό της εν τῷ κόσμῳ μαρτυρίας διά πράξεων αμοιβαίας κατανοήσεως και αγάπης, αί όποιαι εκφράζουν την 'άνεκλάλητον χαράν' του Εὐαγγελίου (Α' Πέτρ. 1, 8), αποκλειομένης πάσης πράξεως προσηλυτισμοῦ, ουνίας ή άλλης προκλητικῆς ενεργείας ὁμολογιακού άνταγωνισμοῦ. Υπό τό πνεῦμα αυτό, ή Όρθόδοξος Έκκλησία θεωρεῖ σημαντικόν ὅπως

ὄλοι οἱ Χριστιανοί, ἐμπνεόμενοι ὑπό τῶν κοινῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τοῦ Εὐαγγελίου, προσπαθήσωμεν νά δώσωμεν εἰς τά ἀκανθώδη προβλήματα τοῦ συγχρόνου κόσμου, μίαν ὀλοπρόθυμον καί ἀλληλέγγυον ἀπάντησιν, βασιζομένην εἰς τό πρότυπον τοῦ ἐν Χριστῷ καινοῦ ἀνθρώπου (§23)...Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἔχει συνείδησιν τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ κίνησις πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἐνότητος τῶν Χριστιανῶν λαμβάνει νέας μορφάς, ἵνα ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς νέας συνθήκας καί ἀντιμετωπίσῃ τὰς νέας προκλήσεις τοῦ συγχρόνου κόσμου. Εἶναι ἀπαραίτητος ἡ συνέχισις τῆς μαρτυρίας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τόν διηρημένον χριστιανικόν κόσμον ἐπί τῇ βάσει τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως καί πίστεώς της. Δεόμεθα ὅπως οἱ χριστιανοί ἐργασθῶσιν ἀπό κοινοῦ, ὥστε νά ἀποβῇ ἐγγύς ἡ ἡμέρα, καθ' ἣν ὁ Κύριος θά ἐκπληρώσῃ τήν ἐλπίδα τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν καί 'γενήσεται μία ποιμνὴ, εἰς ποιμνὴν' (Ἰω. 10,16)» (§24).